
DRUŠTVENE PRILIKE U ZETI ZA VRIJEME KNJAŽEVINE/KRALJEVINE CRNE GORE

Ivan Tepavčević

In this paper, we deal with the examination and analysis of the process of social development and modernization process in Zeta in the late nineteenth and early twentieth century, as well as changes and activities of institutions that are involved in these processes.

Krajem XIX i početkom XX vijeka Crna Gora je prolazila kroz vrlo intenzivan i jedan od najznačajnijih perioda u istoriji svog postojanja. U svega nekoliko godina zbili su se, na jednoj strani, ekonomski uspon i probuđena očekivanja u više domete državnog, političkog i privrednog razvoja, a na drugoj strani tinjali su, izbijajući na površinu sa manje ili više razornim posljedicama, znaci društvene, ekonomske i političke krize. Promjene su bile vidljive u tržišnom, monetarnom, poreskom, bankarskom sistemu – a pratila ih je i odgovarajuća nova zakonska regulativa. Napravljen je napredak i u političkom životu usvajanjem tekovina modernih građanskih država, što je bilo izraženo kasnije u donošenju ustava i uvođenju parlamentarnog sistema vlasti. Istorijske prilike – obilježene kratkotrajnim periodima oslobođenim od rata i razmišljanja o ratu – pogodovala su takvom odnosu države i društva.

Za Crnu Goru, poslije Berlinskog kongresa, nastalo je „novo doba“. Sticanje državne nezavisnosti predstavljalo je istorijsku prekretnicu. Političke reforme idu zajedno sa reformom ekonomije, čitavim setom finansijskih zakona i trgovinskih konvencija, reformom obrazovanja i prosvjete, ključnih institucija države. Pokušaji modernizacije Crne Gore od sticanja nezavisnosti do kraja Prvog svjetskog rata značajni su zato što su se u njima manifestovale neke karakteristike dramatičnog prelaza patrijarhalnog u moderno društvo.

Na osnovu obaveza iz ugovora koji je zaključen u Virpazaru 21. januara 1879. godine, kao i sporazuma o evakuaciji između crnogorskih i turskih komesara teritorije tadašnjeg Skadarskog vilajeta (Podgorica, Spuž i Žabljak) pripale su Crnoj Gori.¹ Reformom državne uprave 1879. godine osnivaju se ministarstava, Državni savjet i Veliki sud. Vlast u tadašnjim administrativnim jedinicama – nahijama povjerena je okružnim kapetanima, koji su bili i predsjednici okružnih sudova. Javlja se potreba za tačnim statističkim pokazateljima o brojnim segmentima crnogorskog društva. Tada dolazi i do prvog popisa u Crnoj Gori. Pretpostavlja se da Zeta nije bila obuhvaćena ovim popisom. Međutim, pronađen je protokol poimeničnog popisa vlasnika i zemlje u kapetanijama Ponari, Žabljak, Zeta, Lajkovići, kao i vlasnika podgoričkih muslimana i hrišćana. U kapetaniji Ponari: selo Lekići 5; Grbavci 39; Vukovci 49; Ponari 53; u kapetaniji Žabljak 44; u kapetaniji Zetskoj 77; Mojanovići 78; Goričani 63; Golubovci 166; Balabani 56; Gostilj 20; Berislavci 44; Bijelo Polje 45; Bistrice 21; Kurilo 32; u kapetaniji

¹ Đorđe Borozan, „Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912“ u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica, 2000, 85.

Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918, priredili Gavro Perazić, Radoslav Raspopović, Podgorica, 1992, 133–135.

Lajkovićkoj: Dajbabe 21; Lajkovići 98; Botun 20.²

Prema popisu ukupan broj vlasnika zemlje je iznosio 931, a i odnos je bio 2:1 u korist muslimana vlasnika zemlje. Vlasnici zemlje u Žabljaku i Botunu bili su svi muslimani, u Golubovcima od 166 vlasnika 94 su bili muslimani. U Goričanima od 63 vlasnika 43 su bili muslimani. U Balabanima polovina, u Berislavcima od 44 vlasnika 19 su bili muslimani. U ostalim selima muslimani nijesu bili vlasnici zemlje ili ih je bilo vrlo malo. Može se zaključiti da se broj pravoslavaca u turskom periodu dosta smanjio na račun domicilnog i doseljavanog muslimanskog stanovništva.

Nove podatke nalazimo 1882. godine kada je napravljen imenik nahija, opština, plemena i kapetanija sa brojem kuća. Tu vidimo da u kapetaniji popa Mata Popovića opštine Mahala i Goričani imaju 290 kuća, Golubovci 185, Bijelo Polje 120, Berislavci 75 kuća. U drugoj kapetaniji Sava Berilaže bilježimo da Ponari i Vukovci imaju 100 kuća, Grbavci 50 kuća. U kapetaniji Grujice Đurova opština Vranjina imala je 80 kuća. Podaci popisa iz 1889. godine pokazuju da selo Botun ima 43 domaćinstva, Srpska 16, Mitrovići 23, a Lajkovići 61 domaćinstvo. Interesantno je napomenuti da se u selima Srpska i Lajkovići navodi po jedna žena koja je pismena.

Popis koji je urađen 1909. godine bio je do tada najpotpuniji. Primjećujemo da je zbog vojnih stvari dodavan broj stanovnika. Tako u Zetskoj kapetaniji registrujemo 4794 stanovnika.³ Tačan broj stanovnika u Crnoj Gori vlasti su iz vojničkih ili nekih drugih razloga držale u tajnosti. Kao najvjerodostojniji može se uzeti podatak naveden u Narodnoj skupštini gdje se navodi da je po popisu od 31. decembra 1909. u Crnoj Gori bilo 37.911

² Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 320.

³ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 324.

domova, odnosno 220.000 stanovnika.⁴ Bilo je ukupno 34.569 gradskih stanovnika, što je činilo 15.5% od ukupnog broja stanovnika.⁵

Pošto su okruzi bili podijeljeni na kapetanije, vlast kapetana u njima je bila najveća. Kapetani su popisivali daciju svake godine, i dobijali posebne upute za prikupljanje iste. Obično se donosila do Petkova dana.⁶ Interesantno je da je opština Ponari, pošto je pripadala bataljonu lješkopoljskom, pridružena kapetaniji lješkopoljskoj, i da kapetan žabljački ne piše u daciju opštinu ponarsku.⁷

Sve do 1905. godine civilne i vojne vlasti su bile gotovo objedinjene. Godine 1903. sprovedena je nova administrativna podjela. Prema Zakonu o ustrojstvu ministarstva unutrašnjih djela i administrativnoj podjeli države iz 1903. godine zemlja je bila podijeljena na pet oblasti: Katunsko-rječku, Zetsko-brdsku, Nikšićku, Moračko-vasojevičku i Primorsko-crničku. Zeta je bila u sastavu Zetsko-brdske oblasti sa glavnim oblasnim mjestom Podgoricom.⁸ Sada je bilo 56 kapetanija i 6 varoških opština. Pod rednim brojem 8 bila je Zetska kapetanija, ranije Donjo-zetska kapetanija, kapetansko mjesto Golubovci.⁹ Ovakav administrativno-teritorijalni sistem organizacije ostao je na snazi sve do 1910. godine. Najviši organi vlasti u oblastima

⁴ *Stenografske bilješke Crnogorske narodne skupštine*, 1914, 454.

⁵ Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori 1878–1912*, 16.

⁶ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 38, dokument 31.

⁷ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 238, dokument 322.

⁸ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 671, dokument 242.

⁹ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 937, dokument 293.

bili su njihovi upravitelji, neposredno odgovorni ministru unutrašnjih poslova. Njihova administrativna i sudska vlast je podvojena, a u kapetanijama je ostala ista. Naredne godine je ova administrativno-teritorijalna podjela dopunjena novim zakonom, po kome je spajanjem nekih kapetanija njihov broj smanjen. Poslije donošenja prvog ustava (na Nikoljdan, 6. decembra po starom kalendaru) 1905. godine, upućen je raspis svim oblasnim upravama, predsjednicima varoških opština i plemenskim kapetanima kojim se zahtijeva da se narodu što bolje objasne sve njihove odrednice. Kada je formirana Narodna skupština 31. oktobra 1906. godine, za Zetsku kapetaniju bio je izabran Savo Vuletić, predsjednik Opštine Cetinje.¹⁰ On će Zetu predstavljati i kasnije.¹¹

Pet godina kasnije Crnogorska narodna skupština donijela je zakon o novoj administrativnoj podjeli. Prema Zakonu o administrativnoj podjeli Knjaževine Crne Gore od 12. februara 1910. godine zemlja je podijeljena na deset oblasti sa istim brojem kapetanija. Zeta se nalazila u okviru četvrte oblasti, Zetske, čije je oblasno mjesto bilo Podgorica. U ovoj oblasti bila je Zetska kapetanija, sa kapetanskim mjestom Golubovci.¹²

U zetskoj oblasti pored Podgoričke kapetanije nalazile su se još: Zetska (Golubovci), Donjokučka (Doljani), Gornjokučka (Bezjovo), Bratonožićka (Pelev Brijeg) i Zatrijebačka (Zatrijebač).

Stupanjem na snagu ovog zakona prestaju važiti Zakon o administrativnoj podjeli Države od 7. decembra 1903. godine; Zakon o izmjenama i dopunama u Zakonu o administrativnoj podjeli Države od 15. jula 1904. godine i Zakon o izmjenama i

¹⁰ Nikola Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, Beograd, 1964, 122.

¹¹ *Glas Crnogorca*, 4. januar 1914. godine, broj 1, strana 1.

¹² Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonic, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga IV, Podgorica, 1998, 1019, dokument broj 148.

dopunama u Zakonu o administrativnoj podjeli Države od 26. juna 1909. godine.¹³ Prema Zakonu o ustrojstvu sudova u Knjaževini Crnoj Gori, koji je stupio na snagu 25. februara 1910. godine, Podgorički oblasni sud bio je nadležan za kapetanije: Zetsku, Podgoričku, Gornjokučku, Donjokučku, Bratonožićku, Zatrijebačku i varoš Podgoricu.¹⁴

Poslije Prvog balkanskog rata u oblasti zetsko-brdskoj bile su seoske opštine sa područja Zetske kapetanije: Golubovačka, Mahalska, Bjelopoljska, Berislavačka. U kapetaniji Podgoričkoj bila je lajkovačka opština.¹⁵

Stanovništvo Zete u ovom periodu zakoračilo je na scenu relativno burnog i dramatičnog političkog života, u kome su stranački sukobi, parlamentarni konflikti i smjene vlada, odražavali društveno-nacionalnu i ekonomsko-socijalnu stvarnost. Karakteristike ovoga perioda su i odnosi i sukobi na novim granicama, zatim malisorske bune, balkanski ratovi i Prvi svjetski rat.

Početak XX vijeka gradski život unosi izvjesne novine u određenu društvenu strukturu zemlje. U periodu 1879–1910, povezane su sve važnije tačke, varoši i varošice dobrim kolskim putevima.¹⁶ Do 1905. godine bilo je izgrađeno 250 km kolskih puteva. Od 1908. godine na tim putevima se odvija automobilski saobraćaj. Istovremeno se pušta u saobraćaj pruga Bar –

¹³ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga IV, Podgorica, 1998, 1021, dokument broj 148.

¹⁴ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga IV, Podgorica, 1998, 1023, dokument broj 149.

¹⁵ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 466.

¹⁶ Nikola Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, Beograd, 1964, 47.

Virpazar. Crna Gora je bila agrarna zemlja u kojoj je najveći dio stanovništva sačinjavalo seljaštvo, a stočarstvo i zemljoradnja su bile glavne privredne grane.¹⁷ To je bilo uslovljeno objektivnim razlozima: slabim putevima do mora i željeznice, nedostupnošću šuma, oskudicom sirovina, nepostojanjem masovne potrošnje, dugo zadržanim industrijskim razvitkom. Stanovnici Zete su preko Podgorice kao najvećeg grada i trgovačkog centra u Crnoj Gori, povezani kolskim putem sa Nikšićem tek 1892. godine, odnosno trinaest godina nakon njenog ulaska u sastav crnogorske države. Sa Cetinjem su komunikacijski povezani dvije godine ranije (1890), putem preko Rijeke Crnojevića, a sa Kolašinom 1908. godine. Veza između Podgorice i Andrijevice, kao krajnje tačke na sjeveroistoku Crne Gore, nije bila završena do 1910. godine.¹⁸ Jedna od znatnih poteškoća na liniji Plavnica – Danilovgrad, most na Cijevni koja dijeli Zetu od Ćemovskog polja, premošćena je 1884. godine. Dužina mu je bila 115 metara sa osam stopa. Važnost mosta neprocjenjiva je po saobraćaj naroda zetskog sa Podgoricom u jesen i zimu. Sva roba sa Plavnice preko Cijevne prelazila je preko ovoga mosta.¹⁹ Upravo sa razvojem saobraćaja razvija se industrija – drvna, duvanska i industrija piva. To pogoduje i razvoju trgovačkog i zelenaškog kapitala, razvoju bankarskog sektora. Od 1906. godine postoji domaća valuta perper. Sve su to parametri za određenu dinamiku u privrednom i društvenom ambijentu Crne Gore. Koncesije date stranom kapitalu svakako su uticale na poboljšanje cjelokupne slike privrednog života. Ovo je bilo razdoblje od velikog zamaaha i značaja, i jedno od najdužih mirnodopskih razdoblja do

¹⁷ Saša Knežević, „Privredne i kulturne veze Velike Britanije i Crne Gore 1878–1908“, *Istorijski zapisi*, br. 3, 1996. 153.

¹⁸ Živko M. Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, 334.

¹⁹ *Glas Crnogorca*, 30. septembar 1884. godine, broj 40, strana 3.

tada. Sve to je omogućilo realizaciju krupnih promjena i napredak u razvoju.

Poslije oslobodilačkog rata 1876–1878. desile su se krupne promjene u agrarnim odnosima, privredi, saobraćaju, trgovini, razvoju školstva i prosvete. Međutim, dolazi i do raslojavanja stanovništva, socijalne diferencijacije, političkih sukoba. Na površinu su isplivala goruća socioekonomska pitanja. Mještani su obrađivali zemlje muslimana koji su napustili svoje posjede.²⁰ To su bili najznačajniji kompleksi turskih zemalja. Ukidaju se čivčijski zemljišni odnosi, a dotadašnji zavisni seljaci postaju vlasnici zemlje. Oni postaju vlasnici bilo otkupom od države ili samih seljaka, tako da se broj muslimana koji imaju svoje posjede poslije 1900. godine smanjuje.

Zemlja je u Zeti dobijana najviše na dva načina: prvi u obliku vojničkih djelova, a drugi u obliku djelova zemlje koje je lično knjaz darivao. Sve je zavisilo od slučaja do slučaja. Ubrzo po oslobođenju počinju poljoprivredni radovi, tako da početkom

²⁰ Na primjer, u Kurilu su bile 34 porodice koje su držale isto toliko imanja muslimana koji su se iselili i ta površina je iznosila 154 rala. U Bisticama je bilo 30 mještana koji su obrađivali 230 rala sa 57 takvih posjeda. U Bijelom Polju 50 mještana je obrađivalo 130 posjeda ukupne površine 476 rala. U Berislavcima su 43 držaoca obrađivala 169 posjeda sa 198 rala. U Balabanima 45 mještana obrađuje oko 210 parcela sa 482 rala. U Gostilju je 27 držalaca obrađivalo 130 parcela sa 304 rala. U Šušunji njih 12 drži 50 parcela sa 161 ralom. U Golubovcima su 153 podržnika držala imanja 494 muhadžira i 196 podgoričkih muslimana sa ukupnom površinom od oko 800 rala. Tokom 1883. i 1884. godine 220 muhadžirskih imanja posjedovalo je 2083 rala obradive zemlje, 944 kose livade i 169 motika vinograda; 69 domaćinstava muslimana – crnogorskih državljana imalo je 855 rala, oko 700 kosa livade i 75 motika vinograda, dok je 69 crnogorskih domaćinstava raspolagalo sa oko 432 rala, 668 kosa livade i oko 232 motike vinograda. Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 215.

maja 1879. godine imamo na 50 rala zemlje pripremljene radove za sadnju djeteline, na kojoj će biti posađeno 250 oka sjemena, kao i šest rala na kome će biti rasadnik za krtolu za svu Zetu.

U ovom periodu najviše vinograda je bilo u okolini Plavnice, kao i na nekim mjestima u Golubovcima (Balijače i Rudoš), kod Gošića, Zalata kod Vukovaca, Zlogorica kod Srpske, Stanislavci kod Nikolj crkve.²¹ U tursko vrijeme, zbog vjerskih prilika, nastupilo je osjetno opadanje vinogradarstva. Opadanju su doprinijele i poplave Skadarskog jezera kroz XIX vijek, kao i bolesti vinove loze. Početkom XX vijeka počinje postepeni napredak u ovoj oblasti. Po Zetskoj kapetaniji se tražilo da se zabilježe oni koji žele imati makinu za „kopljenje loze“.²² Povećanje interesovanja za vinogradarstvo, i proizvode istog, neminovno je vodilo otvaranju mehana, hanova i krčmi. Često su otvarane duž prometnih puteva. U pojedinim selima bilo je po nekoliko malih gostionica „đe se svako jutro okupljaju mušterije da popiju po jednu slatku i po jednu grku kavu ili po bočicu rakije.“²³ Od 1904. godine kada se donose posebne zakonske odredbe, njihov broj se ograničava na određenu mjeru. Maja 1914. godine kaže se da se po zemlji drže mnoge hanske radnje, za koje nijesu dobijene dozvole.

U ovom periodu uzgaja se bostan (dinje i pipuni) koji se prodaje na obližnjim pazarima. Na primjer, na Rijeci Crnojevića je dovoženo i do 40 čamaca punih bostana koji se prodavao za jedan dan. Posebno je za stanovništvo Zete bilo privlačno da se bavi ovom proizvodnjom, jer je jedno ralo posađeno bostanom, moglo dati prihoda kao četiri rala kukuruza.

²¹ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 226.

²² Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 226.

²³ *Glas Crnogorca*, 1894, broj 28, str. 3.

Uzgajanje duvana je bilo praćeno većim interesom u ovome periodu, posebno kada početkom XX vijeka dolazi do organizovanije industrijske proizvodnje. Zakon o monopolu duvana usvojen je u Skupštini 8. juna 1903. godine. Prema zakonu, proizvodnja duvana dopuštena je i u Zeti,²⁴ a najmanja površina pod duvanom bila je jedno ralo.

Prema podacima uprave Monopola za 1909. godinu u Zetskoj kapetaniji koja je obuhvatala 7 sela broj gajitelja duvana bio je 204, i oni su na 22 hektara sadili duvan. Količina otkupljenog duvana bila je nešto preko 20 tona, a vrijednost 13.503 perpera.²⁵ Godinu ranije ta vrijednost je bila 4.731 perper.²⁶ Godine 1910. vrijednost otkupljenog duvana iz Zetske kapetanije bila je nešto manje od 9.000 perpera.²⁷ Interesantni su nazivi domaćeg duvana: Danica, Nemanja, Balša, Eksport, Arvanit. Međutim, zbog malverzacija i korupcije prilikom procjene duvana, ljudi smatraju da im trud nije adekvatno nagrađen. Tako počinje da cvjeta kontraband (šverc) prema turskoj granici. Onome ko bi se uhvatio u ovome prestupu zabranjeno je bilo gajenje duvana za pet godina, a za ponovljen prekršaj slijedila je doživotna zabrana. Šverc je uhvatio velikog maha na ovom graničnom području, tako da je vlast bila prinuđena da organizuje posebne organe koji su radili na njegovom suzbijanju. U 1904. godini imamo izvještaje da je šverc bio rasprostranjen od Cijevne do Blata, posebno su vikendom iz Zete išli u Mataguže, tamo kupovali sve što im treba za kuću („špirit, vino, rakiju, kafu, cugar, furmine, cigare, ulje, kameno“) i prenosili preko granice, bez da plate carinu. Zbog toga se traže dva žandarma

²⁴ Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 688, dokument 248.

²⁵ *Glas Crnogorca*, broj 51, 13. novembar 1910. godine strana 3.

²⁶ *Glas Crnogorca*, 23. januar 1910. godine, broj 4, strana 4.

²⁷ *Glas Crnogorca*, 17. septembar 1911. godine, broj 41, strana 5.

koji bi spriječili kontraband.²⁸

U jednom periodu bilo je pokušaja uzgoja lana, poput određenih krajeva u selu Srpska. Ali uzgoj nije uzeo širokog maha, kao što je bio slučaj sa duvanom.

Što se tiče stočarstva, najbolje uslove za držanje goveda pruža južni dio Zete, Ponari, Kurilo, Bistrice, Bijelo Polje, Berislavci, Gostilj, Mataguži. Poslije oslobođenja počinje sve više da se razvija svinjogojstvo. Do opadanja stočarstva dolazi u vremeima ratova, jer su se vojske najviše hranile mesom. U Zeti je ugrožen stočni fond posebno od 1912. godine i početka balkanskih ratova, da bi se u vrijeme Prvog svjetskog rata fond dosta prorijedio i zbog nasilnih rekvizicija od strane Austrijanaca.

Stanovnici Vranjine žalili su se Državnom savjetu na određene odredbe uredbe o ribolovu, smatrajući da je ugrožena egzistencija u sedamdeset domaćinstava iz njihovog sela. Zaduživali su se kako bi načinili gribove za oko 600 talira, ali zbog odredbi o zabrani ribolova u periodu marta i aprila, nijesu mogli povratiti ta sredstva. Pojedina zetska sela imala su po tri društva poput Mojanovića, Ponari, Bijelo Polje i Golubovci dva, a Bistrice, Gostilj i Ljajkovići po jedno.²⁹ Kada se podmire domaće potrebe, jedan dio ribe se izvezio. Posebno je bila poznata usoljena i sušena riba ukljeva, krap i skobalj. Sporovi oko imovine bili su prisutni i oko Skadarskog jezera. Sukobi su riješeni početkom 1887. godine između Ceklinjana, Lješnjana, Grbavčana, Vukovčana i Ponarlija oko ribolova u jezeru.³⁰

Zanatstvo, takođe napreduje poslije doseljavanja novog stanovništva. Javljaju se zidarski i drvodeljski zanati, koji su bili potrebni za izgradnju novih kuća. U Lajkovićima stanovnici

²⁸ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 275, dokument 376.

²⁹ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 234.

³⁰ *Crnogorski sudovi, Isprave 1879–1899*, Podgorica, 1998, 122, 280.

počinju da se bave kovačkim zanatom, a u Mojanovićima i Golubovcima kolarskim. U selima pored obale jezera usavršavaju se mrežarski zanati, kao i pravljenje asura, sepeta.

Početak XX vijeka osnivaju se zemljoradničko-stočarske zadruge u Zeti. Seljaci u zadrugama smatraju da imaju veću garanciju pri nabavci sredstava za rad, voćnih sadnica, sjemena, namirnica, tako da se već 1907. godine osnivaju ove zadruge u Mojanovićima, Golubovcima, Šušunji, i Goričanima,³¹ a sljedeće godine i u Berislavcima. Ministarstvo unutrašnjih dijela potvrdilo je Pravilnik zemljoradničke zadruge u Mojanovićima (Knjaz je naredio da se njegova dva unuka knjaževići Stevan i Stanislav upišu kao članovi zadruge i čestitao taj srećni početak),³² pa se onda osnovala zauzimanjem Joce Petrovića, upravitelja Podgoričke banke, zadruga i u drugom zetskom selu u Golubovcima. Zadruga je sastavljena od 15 članova.³³ Smatra se da su ovdje dobri uslovi za napredak seoskih gazdinstava, ali da se zemlja ne obrađuje, niti stoka gaji racionalno. Vrijedno je pomena da je u Šušunji početkom XX vijeka radio parni mlin u vlasništvu Matanovića.

Postojao je plan Hamera krajem 1897. godine da se na Plavnici uredi jedan magacin za smještaj trgovačke robe. Zemljište je bilo crkvena svojina opštine Berislavci,³⁴ i dva mjeseca kasnije dobijena je dozvola od Mitropolita. Na Plavnici su se nalazili državni magacini sa žitom. Bilježimo primjer da je žito izdavano ljudima koji su prebjegli u knjaževu granicu, kao što je slučaj bio sa Gusinjanima tokom 1882. godine, kada im je izdato po 30 kilograma po čovjeku, ili iste godine kada je piper-

³¹ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 236.

³² *Glas Crnogorca*, 16. jun 1907. godine, broj 27, strana 3.

³³ *Glas Crnogorca*, broj 29, 26. jun 1907. godine, strana 2.

³⁴ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio

skim porodicama koje su se vratile sa puta za Srbiju isto izdavano.³⁵ Plemenski kapetan Donje Zete, za magazin na Plavnici, a kapetani finansijski za ostale magazine bili su dužni u 1886. godini više puta nedeljno nadgledati „vrši li se uredno prodaja soli na propisate ure“, kao i da kontrolišu da li se izdaje narodu zdrava i čista mjera soli, da pregledaju u kakvom stanju se nalazi državna zgrada, da li su mjere u dobrom redu, da li se čiste svaki dan, kao i da nijesu pokvarene.³⁶ Carinarnica je prema Zakonu o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori iz 1899. godine bila na Plavnici.³⁷ Grupa trgovaca se krajem 1902. godine žalila na činovnike u carinarnici na Plavnici, zbog toga što im se roba često kvarila usljed neadekvatnog smještaja.³⁸ Na Plavnici je postojao parobrod koji je saobraćao tri puta nedeljno do Rijeke Crnojevića i Skadra.³⁹

Zećani su imali velike probleme sa poplavama. Jedna takva je zabilježena 1896. i 1897. godine. Tada su formirani odbori za prikupljanje pomoći ugroženom zetskom stanovništvu. Novine „Glas Crnogorca“ donosile su spiskove priložnika koji su pomagali ugroženo stanovništvo. Prilikom poplave iz 1896. godine Zeta je bila poplavljena do Botuna. Narod se spasavao na čunovima, i prevezio na Vranjinu. Nije bilo žrtava, ali su bile velike štete u stočnom fondu i namirnicama. Tada je Knjaz dolazio u Zetu da obiđe poplavljena domaćinstva.⁴⁰ Poplave su

³⁵ *Crnogorski sudovi, Isprave 1879–1899*, Podgorica, 1998, 122, 139.

³⁶ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 89, dokument 111.

³⁷ Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 419, dokument 165.

³⁸ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 253, dokument 346.

³⁹ *Glas Crnogorca*, 24. april 1888. godine, broj 17, strana 4.

⁴⁰ *Glas Crnogorca*, 1. XI 1896. godine, broj 45, strana 3.

se ponavljale i kasnije kao što je bio slučaj 1901. godine, kada je Morača napravila veliku štetu u Vukovcima. Sličan slučaj se desio i dvije godine kasnije, kada je poplava pričinila veliku štetu u selima: Berislavci, Bijelo Polje, Goričani, Kurilo i Bistrica. Oblasni upravitelj je izvještavao da su putevi odneseni na više mjesta. I 1904. godine gotovo sva Zeta od Cijevne do Jezera je stradala od poplava. Seljani su pokušali da prave podzide, ali priroda je neumoljiva. Poplave su bile periodične i u kasnijem periodu. Tokom 1914. i 1915. godine česta jugovina sa kišama prouzrokovala je izlivanje korita Morače i Cijevne i činila velike štete seljacima. Tih godina česte su bile epidemije, posebno su stradala djeca.⁴¹ Tokom rata dolaze izještaji o poplavama, kišama, nevremenu, i traži se da se izvještava što češće o tome.

Maja 1910. godine došlo je do velike štete od grada za poljoprivredu u Zeti. Vinogradi u prostoru od 1560 motika (ili 624.000 čokota) tako su postradali i povrijeđeni čokoti, da se kroz tri godine neće u prvobitno stanje povratiti. Ukupna šteta od nevremena u selima: Golubovci, Mojanovići, Goričani, Mahala i Vukovci je procijenjena na 86.211 perpera.⁴²

Osim od ovih vremenskih neprilika, stanovništvo Zete je imalo problema i sa skakavcima. Godine 1889. sve usjeve i travu do korijena su uništili. Gotovo kompletan zasad duvana i rumetina su pojeli. Okružna vlast u Podgorici naredila je vojnicima da ih ubijaju granama, tako da se smanjio broj skakavaca za 100.000. U saopštenju se kaže da je dalje uništavanje odgođeno do potrebe.⁴³

⁴¹ MUD 1594/1915 (2), sekretar Vuletić 23. 4. 1915. šalje administratoru zetsko-brdske oblasti Spasoju Piletiću, načelniku ministarstva unutrašnjih poslova Podgorica.

⁴² OUP 5,2/1910, 22. maj 1910. zastupnik oblasnog upravitelja Lazović – oblasnom ekonomu Ivu Kaluđeroviću

⁴³ *Glas Crnogorca*, 11. jun 1889. godine, broj 24, strana 3.

Škola u Golubovcima, kao najstarija, pominje se 1873. godine, a njen prvi učitelj je bio Savo Pejović. Ona se spominje dvije godine ranije, ali nije sigurno da je škola tada počela sa radom. Zbog neredovnih prilika i skorog rata rad u njoj je bio obustavljen sve do jeseni 1883. godine. Te školske godine imala je 53 đaka. U Crnoj Gori je ove godine bilo ukupno 1.575 đaka.⁴⁴ Dvije godine kasnije, 1885/1886. isto u Golubovcima bila su 42 đaka, i po prvi put 2 djevojčice su pohađale nastavu.⁴⁵ Sljedeće godine broj đaka se nešto povećao na 56. Godine 1888/1889. bilo je 99 đaka, a sljedeće 72. Broj učenika u ovoj školi se smanjuje sljedećih godina. Svega 33 đaka pohađa nastavu.⁴⁶ Broj varira do kraja vijeka između 39 đaka školske 1894/1895. godine i 123 đaka, od kojih je bila jedna djevojčica školske 1899/1900. godine. Učitelj u Golubovcima školske 1889/1890. godine za prva dva razreda bio je Krsto Nenezić, a za treći i četvrti Andrija Jovičević.⁴⁷ Učitelji su bili još pop Andrija Dragović, pop Joko Gojinić, Aleksa Klikovac, kasnije je upravitelj bio Vasilije Drakić.⁴⁸

Godišnja plata bila je 150 talijera. Upravitelj škole bio je pop Simo Martinović. Pošto uslovi nijesu bili baš najbolji odobreno

⁴⁴ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 89.

⁴⁵ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 91.

⁴⁶ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 96.

⁴⁷ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 235, dokument 93

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, 11. avgust 1907. godine, broj 36, strana 1.

je da se podigne nova zgrada u centru Golubovaca. Redovna nastava u njoj počela je 1895. godine. Broj upisane djece je rastao iz godine u godinu. Najviše đaka u Golubovcima bilo je školske 1909/1910. godine kada je nastavu pohađalo 177 đaka, od kojih su 4 bile djevojčice.

U Vukovcima nalazimo podatke za školsku 1905/1906. gdje 41 đak pohađa nastavu.⁴⁹ Školu su pohađala djeca i iz: Grbavaca, Lekića, Ponara, Kurila. Učitelj je bio Milo Radičević. Kasnije je bio Risto Marković.⁵⁰ Interesantno je napomenuti za ovu školu da je jedno od šest povjereništava srpske književne zadruge bilo ovdje. Sljedećih godina broj đaka se kreće od 40 do 51 u školskoj 1909/1910. godini. Od 1907. godine otvara se osnovna škola u Bijelom Polju. U početku je imala 30 učenika. Za Vranjinu imamo podatke za 1898. godinu da je bilo 37 đaka u školi. Broj varira sljedećih godina od 21 đaka 1902/1903. do 32 školske 1899/1900. U Srpskoj prve podatke nalazimo u školskoj 1908/1909. godini kada nastavu pohađa 53 đaka, od kojih 46 učenika i 7 učenica.⁵¹ Školske 1909/10. škola je imala 53 učenika. U 1911. godini počelo se sa izgradnjom školske zgrade, blizu crkve. Školu su pohađala i djeca iz okolnih sela: Mitrovića, Botuna i Lajkovića.

Prema podacima iz popisa 1909. godine odnos pismenih u Zetskoj kapetaniji iznosio je 48:1 u korist muškog stanovništva.

Prilikom iskopavanja u Zeti 1897. godine u blizini turske granice prema Golubovcima, pronađeni su predmeti slični

⁴⁹ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 115.

⁵⁰ *Glas Crnogorca*, 23. jun 1907. godine, broj 28, strana 1.

⁵¹ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 120.

onima u Duklji, kao i ostaci vodovoda kome su čunte od olova.⁵²

Zdravstvene prilike nijesu bile baš najbolje. Krajem novembra 1885. godine podnesen je izvještaj o stanju zdravlja na prostoru Vukovaca. Tu se navodi da je od 48 kuća u selu u 7 stanje veoma teško zbog kuge, da je oboljelo 18 djece, od kojih 3 sa smrtnim ishodom. Usljedile su mjere karantina za cijelo selo. Ovo nije bio rijedak slučaj, jer takve pojave nalazimo i u XX vijeku. Državni savjet je upućivao raspise u zetske kapetanije kako bi se obratila veća pažnja na higijenske prilike i da bi se preduprijeđile zaraze. Tu stoji da se mora paziti na čistoću kuća, ulica, bunara, kanala, vodotoka, na odlaganje smeća i druge stvari bitne za zdravlje stanovništva.

U 1911. godini pojavila se kolera u Zeti, tako da su bili zabranjeni skupovi, okupljanja. Zbog toga je u Balabane, koji su bili najviše zahvaćeni kolerom, išao i sam ministar unutrašnjih djela Marko Đukanović, koji je izdao sve potrebne naredbe, kako bi se ova opaka zaraza suzbila.⁵³ Odatle se raširila u Golubovce. Bilo je devet smrtnih slučajeva.⁵⁴ Periodično je dolazilo i do pojava tuberkuloze, ali je na narod najteže posljedice ostavio grip iz 1918. godine, koji je u drugoj polovini te godine prerastao u epidemiju.

Prostor Zete u duhovnom smislu pripadao je prema članu 2, Ustava Svetog sinoda iz decembra 1903. godine, Cetinskoj arhiepiskopiji.⁵⁵ U ovoj kapetaniji bilo je poslije oslobođenja 875 domaćinstava od kojih 477 pravoslavnih i 398 muslimanskih.

⁵² MUD 142/1897, 12. 2. 1897. Kapetan Džaković – Božu Petroviću, predsjedniku Državnog savjeta, ministru unutrašnjih djela.

⁵³ *Glas Crnogorca*, 15. X 1911. godine, broj 45, strana 3.

⁵⁴ *Cetinjski vjesnik*, 19. oktobar 1911. godine, broj 82, strana 3 i 4.

⁵⁵ Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 796, dokument 270.

Kapetanija je imala pet crkava i dvije džamije. Prve su bile u Mahali, Golubovcima, Bijelom Polju, Berislavcima i Kurilu, a druge u Golubovcima i Berislavcima.⁵⁶ Kasnije je ruski konzul Jastrebov dao podatke o pravoslavnim crkvama na prostoru Zete, pa navodi da parohiju crkve u Srpskoj čini 71 kuća sa 392 stanovnika; parohiju crkve u Mahali 75 kuća sa 400 stanovnika; parohiju u Kurilu 108 kuća sa 587 žitelja; parohiju crkve u Berislavcima 47 kuća sa 198 stanovnika; crkve u Gostilju 25 kuća sa 130 stanovnika; crkve u Golubovcima 150 kuća sa 860 stanovnika; crkve u Vukovcima 120 kuća sa 683 stanovnika. Neke parohije su zauzime prostor nekoliko sela.

Mitrofan Ban je odlikovao zetskog sveštenika Rista Popovića 1897. godine.⁵⁷ U ovom periodu obnovljene su crkve u Vukovcima 1888. godine, Srpskoj 1879, Mahali 1889, Golubovcima 1894, Berislavcima 1899. i Grbavcima 1902.⁵⁸ Sveštenici početkom 1910. godine u Zeti su bili: paroh u Srpskoj Andrija Dragović; paroh u Golubovcima Mihailo Popović; paroh u Vukovačko-žabljačkoj parohiji Risto Popović; paroh u Berislavačko-bjelopoljskoj parohiji Špiro Radičević.⁵⁹

Za vrijeme Turaka, pored dvije džamije (u Goričanima i Golubovcima), treća je postojala u Berislavcima (zaselak Čilija). U Goričanima je bila džamija do 1927. godine kada je srušena. U selu se krajem XIX vijeka nalazio Janjića han, pokraj puta Podgorica – Plavnica. Kasnije je na njegovom mjestu izgrađena prodavnica preduzeća „13. jul“. Muslimanima koji su

⁵⁶ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 258.

⁵⁷ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 253.

⁵⁸ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 408.

⁵⁹ *Glas Crnogorca*, 23. januar 1910. godine, broj 4, strana 1.

ostali u Zeti, sudio je muftija po šerijatskom zakonu.⁶⁰ Interesantno da je Ministarstvo inostranih djela obavještavalo podgoričke muslimane preko okružnih sudova o vremenu polaska karavana na hodočašće u Meku.⁶¹

Delegacija podgoričkih i zetskih muslimana, predvođenih Bećir-begom Osmanagićem došla je na Cetinje 13. februara 1879. godine i izrazila spremnost da ostanu u novoj državi i budu njeni vjerni podanici.⁶² Muhadžiri su se dugo poslije Berlinskog kongresa nadali da će se vratiti njihove zemlje i posjedi pod okrilje Turske, jer su smatrali da će se u nekom budućem ratu sve to pripojiti Turskoj do Morače. Zbog toga nijesu htjeli prodati svoje zemlje, uprkos činjenici da nijesu primali dohotke sa svojih imanja, koji su im bili zagarantovani. A oni koji su to ipak radili prodavali su ralo zemlje prve klase 10 talira, druge 7, treće 5, četvrte 3, a pete klase 1 talir. Prema nekim podacima, zemlje muhadžira u Zeti i Lješkolju 1880. godine iznosile su oko 720 rala.⁶³ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica šalje knjazu Nikoli jedan dopis decembra 1880. godine u kome navodi da Podgoričani stalno odlaze, ali da ostavljaju u svojim kućama i na svojim imanjima po jedno ili dvoje, da se staraju o zemlji i stoci koju ostavljaju.⁶⁴

⁶⁰ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 141.

⁶¹ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 117.

⁶² Đorđe Borozan, „Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912“ u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica, 2000, 86.

⁶³ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 220.

⁶⁴ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 62.

Tursko poslanstvo je dostavilo crnogorskom Ministarstvu inostranih djela avgusta 1885. godine ponudu za otkup muhadžirskih imanja. Prema toj ponudi najviše bi se dalo deset reala za dunum zemlje oko sela, a ako su bile blizu varoši onda do 30 reala bi se moglo naplatiti. Deset reala su bile procijenjene zemlje u Kurilu, Bijelom Polju, Gostilju, Berislavcima i Golubovcima.⁶⁵

U javnosti se poslije Kongresa ističe da je knjaz Nikola načinio određene ustupke prema osmanskim vlastima, tako što je Mataguže, Vladnju, Dinoš i Stočicu prepustio Turcima, a da je Crna Gora na njih imala pravo. To je urađeno zbog prijateljstva prema sultanu da se što prije definiše i reguliše granica, kako bi se izbjegli pogranični sukobi.⁶⁶ Kako se izvještava par godina kasnije, novi podanici crnogorski iz Zete nijesu raja, nego slobodni i ravnopravni u svemu državljani crnogorski. „Ima ih toliko pod crvenim fesom turskim i pod bijelom kapom arbanaškom, ali na mnogom fesu i kapi cakli se kapetanski, barjaktarski, pa i vojvodski grb crnogorski.“⁶⁷

Konačno razgraničenje u Zeti izvršeno je 1883. godine, do tada je po riječima upravitelja Lazovića postojala demarkaciona linija. Sa crnogorske strane ostale su zemlje zetskih emigranata, koji su se naselili u Matagužima, Vranju i Vladnama. Postojali su predlozi da se zbog čestih obračuna njima zabrani da obrađuju te zemlje.⁶⁸ Interesantno da je knjaz Nikola u pratnji Dževat-efendije, zastupnika otomanskog, početkom maja 1884. godine bio u Zeti. Prema pisanju štampe narod je sa svih strana

⁶⁵ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 106, 107.

⁶⁶ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 125.

⁶⁷ *Glas Crnogorca*, 13. maj 1884. godine, broj 20, strana 1.

⁶⁸ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 214.

izlazio na sretanje svome Gospodararu i pozdravljao ga oduševljeno. Kraće vrijeme se zadržao u selu Srpska.⁶⁹ Par godina kasnije Knjaz Našljednik je bio u lov u Zeti sa Božom Petrovićem.⁷⁰ Iste 1888. godine u jesen Knjaz je odlazio u lov sa sinom Danilom, vojvodom Stankom Radonjićem, Filipom Petrovićem i pratnjom.⁷¹ Prilikom proslave dvadesetogodišnjice oslobođenja Zete i Podgorice 9. februara 1899. godine na banketu koji je tom prilikom upriličen između ostalih odabranih gostiju bili su i knjaz Mirko, ministar vojni Ilija Plamenac, vojvoda Mihailo Nišin, komandiri i oficiri stajaće vojske. Na čelu podgoričkih muhamedanaca bio je vojvoda Bećir-beg, zatim kadije, hodže, takođe rimokatolički sveštenici.⁷²

Zemlja se dijelila i vlastima, kapetanima i činovnicima. Tako imamo primjer da je okružni kapetan u Podgorici B. Marković dobio 46 rala u Zeti. U selu Srpska veliku zemlju imao je vojvoda Ivo Radonjić. Boljevići su kupili kompletnu imovinu 1911. godine, koja se sastojala od pet mlinova na vodi, jednog parnog mlina, dvospratne kuće, ekonomskih zgrada, 42 rala oranica i 331 rala pašnjaka.⁷³

U tom periodu počinje intenzivnije naseljavanje porodica iz Kuča, Pipera i Bratonožića. U periodu od 1882. do 1892. godine Zetu naseljavaju porodice iz Kosijera, Cuca, Ljubotinja, Njeguša, Ceklina, Bjelopavlića. Te porodice dobijale su od pet do trideset rala.

Zahtjevi za dobijanje zemlje su bili aktuelni i u kasnijem periodu, posebno poslije nerodnih godina, kada su seljaci prodavali svoje zemlje zbog otplate dugova. Ona je davana starosjediocima i doseljenicima iz okolnih krajeva, dok je odnos prema prethodnim vlasnicima često bio negativan.

⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 20, 12. maj 1884. godine, strana 3 i 4.

⁷⁰ *Glas Crnogorca*, 10. januar 1888. godine, broj 2, strana 1.

⁷¹ *Glas Crnogorca*, 23. oktobar 1888. godine, broj 43, strana 3.

⁷² *Glas Crnogorca*, 13. februar 1899. godine, broj 7, strana 1, 2 i 3.

⁷³ *Glas Crnogorca*, 16. april 1911. godine, broj 16, str. 6.

Kako bi što bolje obezbijedili granicu u Zeti prema Osmanskom carstvu, država je otkupljivala zemlju u graničnoj zoni i darovala je onima koji su bili spremni da se nasele na njoj i staraju se o granici. Posebno su se naseljavali u Gošićima, Kućama Rakića, Crnim zemljama. Kući su bili čuvari granice prema Čemovskom polju u periodu od 1894. do 1905. godine. Pasišta u Crnim zemljama na zahtjev turske pogranične vlasti podijeljena su između Gruda, Zete, Podgorice i Kuča. Među onima koji su tražili zemlju bili su i oni koji su se pozivali na stare zasluge iz Zetskog ustanka 1832. godine, poput Filipa Aleksina i Vasa Tomova Popovića iz Golubovaca.⁷⁴

Pošto su Mataguži poslije 1879. godine ostali na turskoj strani, nastupio je proces naseljavanja muhadžira najvećim dijelom iz Zete. Odnos stanovnika muslimana i pravoslavnih mijenjao se vrlo brzo.⁷⁵ Ovdje su do 1879. godine bile 3 muslimanske kuće a 80 pravoslavnih, a 1893. godine prema dopisu koji šalje okružni kapetan Lazović ministru inostranih djela Gavru Vukoviću pravoslavnih ima 50 a muslimanskih 76. Stanovnici Mataguža imali su livade i zemlje na zetskoj teritoriji. Mogli su slobodno da prelaze granicu i da obrađuju svoja imanja. Muhadžiri mataguški i drugi muslimani koji su imali zemlje u crnogorskoj granici trebali su plaćati dacije kao i svi podanici u zemlji.⁷⁶ Godine 1895. na te prelaskе je stavljena zabrana, dok Matagužani ne počnu da plaćaju daciju, kao i svi ostali stanovnici Zete. Zbog pograničnih sporova formirane su i mješovite komisije, kao što je to bio slučaj 1902. godine. Međutim, čarke

⁷⁴ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 260.

⁷⁵ Đoko Pejović, „Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika – muhadžira (poslije 1878. godine)“, *Istorijski zapisi*, XXX, 1–2, 1973, 84, 85.

⁷⁶ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 66.

i problemi nijesu prestajali ni kasnije na dijelu granice prema Omerbožovićima, gdje su tokom 1906. i 1907. godine bili česti nemiri zbog ispaše na jednoj i drugoj strani. U ataru Zete postojala je demarkaciona linija do koje su turski državljani obrađivali zemlje, s jedne, i crnogorski, s druge strane.⁷⁷ Određivanjem nove linije na granici u jesen 1883. godine Crne zemlje, plodne ravnice između Čemovskog polja kod Podgorice i Tuzi, (istočni dio Zete) pripale su Crnoj Gori, ali su bile proglašene za neutralnu zonu između Turske i Crne Gore. Razgraničavanjem dobijene zemlje pripale su crnogorskim i turskim državljanima, najviše muhadžirima iz Zete, koji su naseljeni u Matagužima. U cilju naseljenja i zaštite granice ministar vojni je davao pojedincima zemlje u Crnim zemljama. Crnogorsko pogranično stanovništvo bilo je obavezno da besplatno obezbjeđuje granicu, što je predstavljalo veliki teret. Granično pitanje je bilo aktuelno u međudržavnim odnosima Crne Gore i Turske. Utvrđeni sporazumi nijesu bli trajni. Još 1891. godine razvio se dosta oštar spor između Zečana i Gruđana, o tome ko ima pravo na ispašu na ovom lokalitetu. Bilo je potrebno da turski sud preseli naseljene Klimente, a podgorički naseljene Kuče. Crnogorska vlada je postepeno radila da Albancima iz turske granice onemogućí korišćenje paša i drugih prava na crnogorskoj teritoriji. Ovo zemljište je 1895. godine faktički bilo ekspropriano od strane crnogorske države. Ovaj spor svoj epilog nije dobio do Balkanskog rata.⁷⁸

Tokom 1906. godine dolaze razne vijesti o upadima kačaka na ovom prostoru. Oblasni upravitelj Popović je izvršio inspekciju granice od Plavnice do Kuća Rakića, i začuđen je činjenicom da se mali broj ljudi nalazio na straži. U tom periodu za komandanta

⁷⁷ *Stenografske beilješke Crnogorske narodne skupštine*, 1910, 1004.

⁷⁸ Đoko Pejović, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika – muhadžira (poslije 1878. godine)*, 124.

pogranične straže na ovom prostoru imenovan je poručnik Zarija Vuksanović. Obje države imaju duvanski monopol (ali različito organizovan), sa turske strane granice trgovina duvanom je slobodna. Velike razlike u cijeni i kvalitetu duvana su učinile da se duž granice razvila u neobičnim dimenzijama krijumčarska trgovina. U cijelom pograničnom pojasu Crnogorci puše švercovani turski duvan, tako da uprava Monopola drži posebne žandarme koji čuvaju granice. Glavni rejon iz koga se duvan švercuje je okolina Skadra.

Ekonomski problemi Crne Gore u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka bili su po svom karakteru gotovo isti kao i deceniju ili dvije ranije, samo što su razmjere tih problema u ponečemu bile i veće. I dalje je bilo pojava masovne gladi, opšteg siromaštva, nedostatka obradivog zemljišta, i ekonomskih problema.⁷⁹ Stanje u Zeti nije bilo zadovoljavajuće. O tome nam svjedoče i dokumenta o porodicama koje su živjele na ivici egzistencije. Takvih je prema spiskovima kapetana popa Mata Popovića iz 1887. godine bilo 77 porodica sa 358 članova. Najviše porodica je bilo iz Mahale, čak 21, a najmanje iz Gostilja – 3. Deset godina kasnije u Ponarima bilo je 27 porodica koje su jedva sastavljale kraj s krajem, a na Vranjini čak 10. Zbog teških uslova života česta su bila migratorna kretanja. Prema pasoškim knjigama u prvoj godini po oslobođenju 7 stanovnika Zete je dobilo pasoše, a 1883. njih 89, iz Vranjine 22. Najviše je pasoša traženo u 1904. godini, kada je za osam mjeseci pasoše uzelo 196 stanovnika Zete. Veliko iseljavanje koje je bilo tih i sljedećih godina, zabrinjavalo je crnogorske vlasti, pa su preduzimane posebne mjere za dalje zaustavljanje odliva radne snage i vojno sposobnih muškaraca. Vojni obveznici nису mogli ići u inostranstvo, sve dok im nadležne vlasti ne daju dozvolu, i dok ne predaju sve državno oružje i opremu svom

⁷⁹ Živko M. Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, 339.

četnom komandiru.⁸⁰ Do 1892. godine iz Zete je pasoše dobilo i otišlo 595 stanovnika, a od te godine 589. Iz Grbavaca u Americu je otišlo 6 stanovnika, i oni su se vratili za vrijeme balkanskih ratova. Iz Ponara je otišlo 14 mještana, 10 u Americu i 4 u Francusku. Iz Goričana su dvojica mještana otišla u Americu, a jedan u Njemačku i tamo ostali. Iz Golubovaca zbog zarade otišla su 23 mještana i skoro svi su se vratili tokom ratova u ovo mjesto. Iz Balabana u Americu radi zarade otišlo je 8 mještana, iz Gostilja i Mitrovića po jedno lice. Iz Šušunje otišla su radi zarade 2 lica, iz Berislavaca 4, iz Bijelog Polja 5, iz Bistrice 8, iz Botuna 17 osoba. Iz Srpske otišla su 2, a iz Lajkovića 12 mještana. Iz Mojanovića je otišlo na zaradu u Americu 15 osoba.⁸¹ Prema pisanju zvanične crnogorske štampe u inostranstvo se odlazi, iako se time ništa ne dobija, a gubi se mnogo. To ljudi vide, ali ipak idu u Americu iz neke – mode!⁸²

Prema podacima Đoka Pejovića, najviše se iz Zete iseljavalo prema Srbiji 1887. i 1889. godine, kada je tokom prve godine otišlo 77 porodica sa 358 članova, a tokom druge 163 porodice sa 820 stanovnika.⁸³

U Zeti su takođe prisutne određene imigracione pojave, posebno izražene početkom XX vijeka. Ljudi su bježali iz Turske zbog ekonomskih, vjerskih, sigurnosnih razloga. Oblasni upravitelj Lazović navodi da je na posljednji dan 1909. godine broj stranih podanika u Zetskoj kapetaniji bio 19. U narednom periodu za vrijeme malisorskog ustanka, broj izbjeglica će se

⁸⁰ *Ministarstvo vojno 1879–1916*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 446.

⁸¹ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do najnovijeg doba*, druga knjiga, Titograd, 1991, 49, 58, 63, 72, 75, 85, 88, 94, 156, 158, 161, 163, 173.

⁸² *Glas Crnogorca*, 15. IX 1907. godine, broj 45, strana 3.

⁸³ Đorđije Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962, 408.

višestruko povećati. Njihovo izdržavanje i smještaj predstavljali su veliki problem za zetsko stanovništvo. U istom periodu jedan broj ljudi se vratio iz inostranstva.

Istraživanja saobraćaja, privredne aktivnosti, socijalne, vjerske i etničke strukture, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne funkcije krajem XIX i početkom XX vijeka pokazala su da su se u svim tim oblastima dogodile značajne promjene, jer su, uz tradicionalne oblike saobraćaja, proizvodnje i trgovine, pored naslijeđenih društvenih struktura, stvorene nove, domaćeg i stranog porijekla, s drukčijim načinom proizvodnje, mišljenja i života. Promjene nijesu bile spektakularne kao u zapadnoevropskim razvijenim industrijskim zemljama. „Napredak u državi nije rezultat radnje samo u jednom pravcu, nego je rezultat skladne saradnje u svijema pravcima državnoga života. Niti može prosvjeta da se zamisli bez materijalnoga blagostanja, niti materijalno blagostanje vrijedi što bez prosvjete.“⁸⁴

⁸⁴ *Glas Crnogorca*, 1879, broj 7. (3.mart)